

ARXIUS I DOCUMENTS-75

Josep Climent i Avinent: epistolari

Marc-Antoni Adell i Cueva

Pròleg: Antonio Mestre

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

VALÈNCIA, 2022

Edició composta amb el tipus Lexicon No2,
impresa sobre paper Prinset Ivori de 90 g/m2
i la coberta sobre cartolina Image Silk de 350 g/m2

© 2022, del pròleg: Antonio Mestre Sanchis

© 2022, del text: Marc-Antoni Adell i Cueva

© 2022, de la justificació: Marc-Antoni Adell i Cueva, Elisa Millás, Beatriz Segarra,
Francesc Tort, Camilo Vázquez

© 2022, Marc-Antoni Adell i Cueva

© 2022, d'aquesta edició:

Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona 36-46003 València
Tel.: +34 963 883 169
magnanim.@dival.es

ISBN: 978-84-7822-867-6

Dipòsit legal: V-2942-2022

Disseny de la coberta: Manuel Serra

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella

Fotografia de la contracoberta: Museu de Belles Arts de València Sant Pius Vè

Maquetació: Fèlix Bella

Impressió IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Índex

1. Pròleg 11
2. Justificació 15
3. **Contextualització històrica: l'intercanvi epistolar dels il·lustrats** 19
 - Sentit i decurs de la Il·lustració 20
 - Ideologia il·lustrada 23
 - Els corrents de pensament a l'Europa del segle XVIII 24
 - La presència il·lustrada a la península Ibèrica 27
 - Els inicis de la Il·lustració valenciana 32
 - Climent i el grup valencià d'il·lustrats 36
 - Singularitat de Climent 39
4. **Climent: decurs vital, relacions i contactes** 43
 - La personalitat «polièdrica» de Josep Climent 44
 - Relacions i contactes de Josep Climent 47
5. **Corresponsals epistolars** 49
 - Eclesiàstics 49
 - 1 Clement XIV, Papa 49
 - 2 Nunci apostòlic 58
 - 3 Josep Tormo, bisbe 60
 - 4 Augustin J. C. Clément, *abbé* 68
 - Polítics 79
 - 1 Carles III 79
 - 1.1 Correspondència epistolar –mediada– amb Carles III 83
 - 1.2 Correspondència epistolar –personal– amb Carles III 94
 - 2 Manuel de Roda 104
 - 3 Jaime M. de Guzmán, marquès de la Mina 117
 - 4 Ambrosio Funes, comte de Ricla 121
 - 5 O'Connor O'Phaly 133
 - 6 Manuel Ventura Figueroa 138
 - 7 Moñino, comte de Floridablanca 142
 - 8 Thomàs del Mello 149

Catedràtics	152
1 Andreu Piquer	152
2 Gregori Mayans	163
3 Estudiants i professors	180
Amistats	200
1 M ^a Fca. de Sales Portocarrero	200
2 Francisco Pérez Bayer	211
Altres	215
1 Capítol de la catedral de València	216
2 Capítol de la catedral de Barcelona	226
3 Rectors de parròquies	237
4 Ajuntament de Castelló	251
5 Ajuntament de València	258
6 Ajuntament de Barcelona	265
6. Nova glossa de la personalitat íntima de Climent	271
7. Epíleg	289
8. Bibliografia i enllaços	291
Arxius consultats	291
Bibliografia general i històrica	293
Bibliografia sobre Climent	299
Algunes pàgines web envers Josep Climent i Avinent	303
9. Annexos	305
Cronologia epistolar	305
Annex documental	311

Agraïments

Els autors volen agrair sincerament, al que fou editor, Vicent Ferri, així com a l'actual editor Vicent Berenguer i als tècnics de la Institució Alfons el Magnànim, l'interés amb què s'han esmerçat en congegir una tal acurada edició, envers la copiosa i interessant correspondència de Josep Climent i Avinent, intel·lectual valencià de referència històrica rellevant i il·lustrat de tarannà reformista i europeu.

També agraïm a David Gimilio, del Museu Sant Pius Vè i historiador de l'art –que ha documentat l'autoria (Vergara) del retrat de Climent al Paranimf de la UVEG–, la gestió en aconseguir la cessió de la caràtula amb l'efígie de Climent i la frase elogiosa a la seua persona que, en llatí, apareix al peu.

Així mateix restem deutors del vicerectorat de Cultura de la UVEG, per l'autorització en reproduir el retrat de Vergara amb la figura d'en Josep Climent, de la galeria del Paranimf de l'edifici de La Nau.

1. Pròleg

Els lectors interessats en el coneixement del nostre passat es trobaràn, en atansar-se al segle XVIII, amb una extensa i selecta nòmina de valencians il·lustrats, que contribuïren decisivament al progrés i desenvolupament de la societat espanyola i europea. Aquest relleu és notable en els camps de la cultura –Martí, Mayans, Pérez Bayer–, la ciència –Jorge Juan–, la medicina –Andreu Piquer–, l'església –Felip Bertran, inquisidor general– o la pedagogia –el rector Vicent Blasco–, per citar-ne només alguns.

Doncs bé, entre ells ocupa un lloc rellevant, Josep Climent i Avinent eclesiàstic il·lustre i il·lustrat: canonge magistral de la Seu valenciana i catedràtic de Filosofia Tomista de l'Estudi General a València i, més tard, bisbe de Barcelona. La seua trajectòria personal contribueix, sens dubte, a documentar les valuoses aportacions dels catòlics il·lustrats valencians, no només al món de la pròpia església, sinó al de la cultura, la ciència, l'economia, l'ensenyament i la política d'aleshores.

És el que ofereixen els autors del present volum, en precisar el marc social, cultural i eclesiàstic del moment, en què transcorregué la vida de Climent, on i com va desenvolupar la seua intensa activitat. En aquest sentit s'escau del tot, per millor conèixer el seu pensament en el context de la Il·lustració, analitzar la correspondència epistolar, intercanviada amb les personalitat més insignes del seu temps.

Al respecte convé no oblidar que el mot «Il·lustració» fou creat pels historiadors, en referir-se a una etapa de l'evolució cultural de la societat, que no respon, però, a una fórmula matemàtica i d'exactitud inamovible. En conseqüència, hi ha molts matisos d'interpretació. Per a uns, els il·lustrats quedarien reduïts als *philosophes* i als qui s'identificaven amb als tertulians de París. Per a altres, en canvi, el concepte Il·lustració, s'explicaria en funció de les circumstàncies concretes de cada nació o territori. Així, els països protestants parlaven de «cristians» il·lustrats, mentre que les nacions obedients a Roma utilitzen l'expressió de «catòlics» il·lustrats. Dins, és clar, dels plantejaments bàsics de la lluita contra la ignorància i la superstició, de què tots en fan gala. Aquest matís de «catòlics» il·lustrats no es pot obviar, per entendre la complexa personalitat de Josep Climent.

L'altre component essencial, en el plantejament dels autors de la present publicació, és el valor de la correspondència com a instrument útil per al coneixement històric, més enllà d'esbrinar la personalitat dels corresponents. No hi ha dubte que la carta constitueix un mitjà important per descobrir la veritat històrica. Hi ha epis-

tolaris diplomàtics, literaris, familiars... I això, des de l'antiguitat. I en el segle XVIII, on encara no hi havia cap dels mitjans electrònics i internautes actuals, i fins i tot escassejava la premsa, la carta es convertí en un instrument essencial de comunicació. Davant les notícies oficials –polítiques, culturals o eclesiàstiques– la carta expressava, al costat de la dada concreta, la valoració personal de l'autor. Excepcionals exemples d'epistolaris rellevants, són el de Voltaire i, entre nosaltres, el de Mayans –que també intercanvià nombroses epístoles amb Climent–. En el cas que ens ocupa, els autors han hagut de seleccionar, entre la nombrosa correspondència «climentina», els textos més significatius i els corresponents més insignes: eclesiàstics –el Papa, altres bisbes, canonges, rectors, etc.–; intel·lectuals i catedràtics –Piquer, Mayans, els estudiants i professors del Col·legi Episcopal...–; polítics –des del rei, Carles III, i els seus intermediaris–, a ministres –Roda, Floridablanca...–, o militars –els capitans generals de Catalunya–; institucions –ajuntaments, capítols catedrals...– I amistats –la comtessa de Montijo, Pérez Bayer, l'abat jansenista francès, Clément...

La dificultat rau en interpretar de forma adient el posicionament subjectiu de l'autor de la carta i del corresponent respectiu, així com de la valoració que en fan els investigadors que s'hi han atansat. En aquest sentit, els autors del llibre analitzen el moment psicològic de Climent, la personalitat del corresponent, el context cronològic, cultural o polític del moment, així com l'estil i gènere de cada carta estudiada, contribuint així a la millor comprensió de la correspondència seleccionada. En definitiva, les cartes escrites i rebudes per Climent palesen la personalitat d'aquell bisbe il·lustrat, que rau –fonamentalment– en dues dimensions, subjacents en tot el seu decurs eclesiàstic, cultural, educacional i polític les «dues dimensions» a les que fa referència el prologuista: «la eclesial i la il·lustrada».

Climent fou un home d'escola, adscrit al tomisme, que actuà sempre com a escolàstic. D'ací la seua animositat envers els jesuïtes que defensaven el probabilisme. I, des del seu rigorisme antiprobabilista, s'explica la proclivitat al jansenisme històric, la seua correspondència amb l'abat Clément, l'ideal de l'església primitiva o la defensa de l'església cismàtica d'Utrecht. També des del seu escolasticisme, es comprén l'actitud davant la cultura moderna i l'erudició. No pot negar-se la seua intel·ligència i l'obertura, que palesen les seues relacions amb el metge Andreu Piquer. Més complexa fou la seua actitud envers Gregori Mayans, de qui reconeixia públicament el valor intel·lectual de l'erudit, però les seues divergències es feren visibles en qüestions concretes, com ara en les oposicions a prebendes eclesiàstiques –per qüestió d'escola–, o en assumpte dels Novalles –per qüestió de mètode–. O en la creació de la càtedra universitària de *Locis Theologicis*, propiciada i subvencionada per Climent i criticada per Mayans. O en l'absència del canonge i catedràtic, de la nòmina dels components de l'Acadèmia fundada per l'erudit.

La segona dimensió més destacable fou l'alt concepte que tenia de la dignitat episcopal. Aquest profund sentit del caràcter de bisbe xocava amb dos absolutismes: el del Papat i el polític dels borbons –Carles III, aleshores–. I Climent en patí les conseqüències. En la discrepància amb Roma, sobre l'església cismàtica d'Utrecht i la seua carta al Papa, va trobar el suport de Carles III i la protecció del ministre de Gràcia y Justicia Manuel Roda. Però en l'enfrontament amb el monarca, per la seua intervenció mitjancera i pacificadora en el motí de les quintes, Climent es trobà sol i fou obligat a dimitir de la mitra barcelonina.

Van, doncs, aquestes paraules introductòries per agrair l'esforç dels autors de la present publicació, en apropar-nos a un millor coneixement de la figura d'un personatge de relleu indubtable de la Il·lustració valenciana i europea, com fou Josep Climent i Avinent i el seu cercle d'amistats i corresponents epistolars.

Prof. Dr. ANTONIO MESTRE SANCHIS
Catedràtic emèrit d'Història Moderna
Universitat de València-Estudi General

2. Justificació

Atansar-se a la correspondència epistolar de qualsevol persona esdevé una eina valuossíssima per arribar a conèixer el seu perfil psicològic –i el del seus interlocutors–, el món emocional, els projectes i les vivències i, en definitiva, la seua personalitat. És el que pretenem amb l'estudi que presentem, amb referència a la figura d'un il·lustrat valencià i europeu, com fou Josep Climent i Avinent, una vegada que la seua trajectòria vital ha estat analitzada a abastament, en nombrosos estudis ja històrics i en noves i recents aproximacions.¹

Encara restava, però, esbrinar la seua personalitat més íntima, que es posa al descobert a les nombroses cartes que escrigué i rebé, al llarg de la seua relativament llarga vida –75 anys– i que hem maldat per localitzar i presentar-ne una selecció, ara, en forma d'antologia epistolar. Justament perquè ens permetrà redibuixar el seu perfil humà i intel·lectual i el dels seus «corresponsals», tots –i totes, en atenció a la presència d'una dona excepcional: la comtessa de Montijo– figures destacades del moment històric il·lustrat. Per això ens hem aventurat a submergir-nos en la nombrosa i variada correspondència de Climent, per tal d'aprofundir en una tal i rica personalitat, completant així les aproximacions biogràfiques i els estudis que, també des de la psicologia, s'han elaborat sobre el nostre estudiant, catedràtic, canonge i bisbe i sempre persona compromesa i sensible als signes del temps, que fou Josep Climent: un autèntic il·lustrat.

Mestre² defensa «[...] la importancia de la carta como fuente para el conocimiento de nuestro pasado [...]» I destaca «[] el valor de los epistolarios en el campo diplomático, político, cultural, eclesiástico-teológico, social y familiar [...]». I encara afegeix la rellevància «[] de la correspondencia como medio de comunicación [] en una época en que no existían periódicos diarios ni revistas [] y sólo llegaban las noticias por medio de los Mercurios o Gazetas [...]».³ Finalment, l'autor conclou palesant: «[] la riqueza contenida en la correspondencia privada de los hombres –de les dones, també, i en el cas de Climent, la relativa a la comtessa de Montijo– del XVIII [] porque contribuyen a un mejor

¹ Vegeu la bibliografia del final.

² Mestre, A. (2008): «El terremoto de Lisboa (1755) en la correspondencia de los coetáneos». En *Estudios de Historia Moderna en homenaje a la profesora Emilia Salvador Esteban, II. Economía Sociedad y Cultura*. Dep. d'Història Moderna. Universitat de València. València, pp. 1029-1046.

³ Mestre, A. (2008): *Ib.*, p. 1029.

conocimiento de su forma de pensar y de afrontar los problemas del momento.»⁴ I val a dir que el professor Mestre sap ben bé de què parla, doncs és autor de la recerca i glosa de l'extensíssima correspondència de Mayans,⁵ amb diverses personalitats del moment.

Fora d'això l'actualitat i oportunitat d'una tal recerca i anàlisi epistolar s'evidencia en l'edició de l'epistolari de Joan Fuster,⁶ amb referències explícites del tot aplicables al nostre projecte. Com quan el director de la col·lecció, Antoni Furió diu que «La llunyania física l'obligava –a Fuster, quan no més a Climent– [] a mantenir una intensa relació epistolar amb una, cada vegada més àmplia i diversa nòmina de corresponents []»⁷ I tal com nosaltres també hem reflexionat, en trobar en «[] el volum, la diversitat i la qualitat dels seus –de Fuster i també de Climent– interlocutors, una font preuadíssima per al coneixement i l'estudi d'un període –la postmodernitat en Fuster i la il·lustració Climent– []»⁸ Així mateix, com hem apuntat més amunt «[] Les cartes ens introdueixen, doncs, en l'esfera privada de l'escriptor [] la seua intimitat, el món més secret i interior dels seus pensaments i les seues emocions []».⁹ O, com el professor Mestre havia suggerit, ara Furió rebla: «[] les cartes no són, només, una mina d'informacions [] un excel·lent material documental per a la història [] contemporània []».¹⁰ I encara, en presentar el tom núm. 14 de la *Correspondència* de Fuster, Antoni Furió s'hi refereix al de Sueca com «[] el *maître à penser*, el terme que es feia servir a França per a expressar el lideratge intel·lectual i moral, que exercien alguns pensadors []»,¹¹ atribut que –creiem– és del tot aplicable a Climent, com tindrem ocasió de comprovar.

En la present ocasió, la metodologia escollida ha estat la d'analitzar l'intercanvi epistolar per modalitat de «corresponents»: eclesiàstics, catedràtics, polítics, amistats i institucions o col·lectius. I, en qualsevol cas, s'aborda la necessària contextualització temporal, el lloc, els motius que generen la correspondència, el tema –o temes– de cada epístola, l'estil literari, el «to» afectiu que s'endevina entre línies, així com les expectatives que es generen i les conseqüències que se'n derivaren.

Altrament, la copiosíssima correspondència del nostre il·lustrat i les respostes dels seus interlocutors ni cabrien en un estudi d'extensions limitades com el nostre, ni –lamentablement– es conserva en la seua integritat. Així que, el que ara presentem n'és una antologia del seu fons i limitada als corresponents més significatius i històricament rellevants.

4 Mestre, A. (2008): *Ib.*, p. 1043.

5 Vegeu: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=93717>>

6 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Joan Fuster. Correspondència-I*. Càtedra-Universitat de València-Ed. Tres i Quatre. València.

7 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Ib.*, p. 8.

8 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Ib.*, p. 10.

9 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Ib.*, p. 13.

10 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Ib.*, p. 15.

11 Furió, A. (dir.) (1997-2013): *Ib.*, XIV, p. 8.

Amb tot, esperem que l'edició que presentem contribuirà a perfilar més nítidament la figura d'aquell valencià singular i irrepetible que, encara ara, manté tota l'actualitat en molts dels seus plantejaments culturals, socials, polítics, educatius i religiosos, dels quals, en bona mesura, en deixà constància a les seues cartes i els confià als seus interlocutors, com tindrem ocasió de comprovar en el decurs de les seues epístoles i en les dels seus «corresponsals» epistolars. Vegem-ho i que l'itinerari que ara iniciem, els pacients lectors i lectores, esdevinga profitós i plaent, que és l'aspiració dels autors. Res no ens complauria tant com que l'esforç que hem posat a contribuir, des de fa temps i des d'iniciatives i plantejaments ben diversos, encara que convergents, resulte reeixit.

Fem vots.

ELS AUTORS

3. Contextualització històrica: l'intercanvi epistolar dels il·lustrats

La correspondència epistolar ha estat una pràctica inveterada des dels primers temps històrics, entre personatges rellevants del món de la política, la cultura, les ciències i les humanitats, salvant distàncies i circumstàncies no sempre favorables als interlocutors. Justament, aquella tradició reconeguda i consolidada, cobra especial rellevància en el context històric de la Il·lustració, és a dir al llarg del segle XVIII, conegut com el segle *il·lustrat*, que ha esdevingut una època reiteradament analitzada, mercé a l'aparició dels estudis i investigacions de Richard Herr, Rodríguez Casado, Palacio Atard, Sánchez Agesta, Anderson, Mestre, López Piñero, Sarrahil, Moreu-Rey, Domínguez Ortiz, Ballesteros Beretta...¹²

I això –la revifalla epistolar– per la necessitat –sentida i participada– d'intercanviar-se informació i confidenciar-se anhels i projectes, per part de la considerable nòmina d'erudits i estudiosos –coneguts com a «il·lustrats»– del moment, que mal·daven per fer-se presents més enllà de l'àmbit de la respectiva quotidianitat. I malgrat les limitacions de seguretat, comoditat i rapidesa, en el transport de persones i mercaderies –inclosa la correspondència–. Al respecte val a dir que la progressiva –bé que modesta– millora dels camins, dels vehicles i –en el nostre cas, en temps de Carles III– l'erecció d'instal·lacions de correus, conegudes com a *postas* que, a bon segur, contribuirien a facilitar l'arribada i recepció del tràfec epistolar, tant oficial –sobretot–, com privat o particular.

Doncs bé, aprofundir en aquella pràctica, singularitzada en un personatge emblemàtic de la Il·lustració valenciana –i europea–, com fou Josep Climent i Avinent, és l'objectiu de la present edició. Clar que, abans, ens ubicarem en el moment històric de referència, precisament a partir dels estudis i les investigacions esmentades –Ri-

¹² Açò diu Ballesteros: «La XVIII centuria, condenada por muchos sin apelación, nos dejó un alto ejemplo de constancia y laboriosidad». Ballesteros (1952): *Síntesis de H de España*. Barcelona, 449. Citat per Esteban (1975): «La enseñanza de la teología en la Universidad española. La Ilustración valenciana». *Revista Española de Teología*, 35. Madrid, CSIC, 45. Al respecte hi ha coincidència entre els autors a destacar la transcendència històrica i actual del moment, que ha generat una allau d'investigacions: «Los estudios sobre la Ilustración gozan de indudable buena salud, hasta el punto de constituir uno de los temas más vivos del debate historiográfico actual [...]». Bolufer, M. (2009): «Qué es Ilustración». Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, pp. 167-166. València. Institució Alfons el Magnànim. I Pérez ho contextualitza en la cruïlla dels sabers: «La Ilustración es un territorio cuya soberanía comparten numerosas ciencias y disciplinas académicas [...]». Pérez, P. (2009): «Por una Ilustración histórica». Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, pp. 122-129. València. Institució Alfons el Magnànim.

chard Herr, Rodríguez Casado, Palacio Atard, Sánchez Agesta, Anderson, Mestre, López Piñero, Sarrahil, Moreu-Rey, Domínguez Ortiz, Ballesteros Beretta...–, en situar la figura i obra de Josep Climent i Avinent, enmig del panorama il·lustrat del moment, amarat dels corrents ideològics i de les tensions que es feren presents en aquell marc del devenir històric europeu.

1. Sentit i decurs de la Il·lustració

El segle XVIII ha estat –i encara ho és– un moment històric controvertit a tot Europa i, en opinió de Fuentes i pel que fa al nostre àmbit «[...] ha sido motivo de una acalorada polémica historiográfica que, en gran parte, continúa [...]».¹³ I encara afegeix: «[...] Azorín lo saluda como ‘un siglo de despertar’ [...]», mentre que recorda que «[...] Menéndez y Pelayo lo califica de siglo anticatólico y extranjerizante [...]».¹⁴ Justament, aquesta centúria, s’homologa pels historiadors amb la «Il·lustració» mot que, segons Formentín, «[...] fue inventado por Wolf y es traducción del vocablo alemán *Aufklärung* [...]».¹⁵ I segueix: «la Ilustración es un fenómeno universal que, partiendo de los pensadores, llega a todos los estratos sociales[...]. Se toma la razón como guía [...]».¹⁶ Esteban Mateo, per la seua part, afirma que «[...] con harta frecuencia se atribuye la ilustración al ‘esprit francaise’ i sus ideólogos [...]» I encara afegeix «[...] cuando no se identifica ‘despotismo’ e ‘ilustración’ [...]». I conclou: «[...] para algunos –Menéndez y Pelayo– ilustración es sinónimo de heterodoxia; para otros –Rodríguez Casado– es signo de tradición cristiana [...]».¹⁷

Encara avui, el mot «il·lustració» suscita controvèrsia i Mestre es manifesta segur «[...] de no encontrar una respuesta plenamente satisfactoria [...]», per explicar la complexitat del fenomen.¹⁸ Tot i això fa la seua valoració, en el marc europeu, i afirma que «Vendría a ser el proceso de autonomía de los diversos campos de la cultura [...]»

13 Fuentes, J. F. (1988): «Luces y sombras de la Ilustración Española». *La Educación en la Ilustración Española*. Revista de Educación. Madrid. MEC, p. 11.

14 Fuentes, J. F. (1988): *Ib.*

15 Formentín, J. (1975): «Pensamiento pedagógico de la ilustración española», en *Escritos del Vedat*, 5, Torrent, p. 346. Tot i que el mot –*Aufklärung*– es refereix al corrent catòlic il·lustrat europeu, es generalitzà i es feu comú, com a nou corrent de pensament, a tots els territoris de l’Europa del moment i així ho expliquen els autors: «Hubo una Ilustración cristiana importante» (*Ib.*, 106), defensa Garrido. En Garrido, J. J. (2009): «Ilustración y religión». Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, Institució Alfons el Magnànim, València, pp. 106-121. També Bolufer abona que «[...] los intelectuales de las *luces* mantuvieron, en muchos casos, convicciones cristianas, católicas o protestantes [...]» Bolufer, (2009): *Ib.*, p. 170. I Giménez, en Giménez, E. (2009): «Los jesuitas y la Ilustración». Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, Institució Alfons el Magnànim, València, p. 136, especifica: «Todos los ilustrados españoles eran católicos y ambicionaban devolver a la Iglesia, la pureza de sus primeros tiempos [...]».

16 Formentín, J. (1975): *Ib.*

17 Esteban Mateo, L. (1988): «Las obras *ilustradas* sobre educación y su introducción en España». *La Educación en la Ilustración Española*. Rev. de Educación. Madrid, MEC, 135.

18 Mestre, A. (1993): *La Ilustración*, Madrid, Síntesis, p. 7.

caracteritzat pels següents trets: «predominio de la razón [...],¹⁹ la crítica como instrumento [...], la autonomía del poder civil [...], la tolerancia religiosa [...], el interés por la economía [...]» I tot això adreçat a la recerca de «[...] la felicidad terrena».²⁰ Abans Mestre, ja s'havia referit a la polèmica sobre l'abast del concepte «il·lustració», en afirmar que «encara avui sorgeixen divergències que semblen insalvables [...]».²¹ Altrament, Esteban Mateo destaca, com a trets característics del moment, «[...] el intercambio de ideas, de creaciones literarias y técnicas entre las principales culturas europeas [...]».²² I Escolano, en resumir-los, diu que «lo económico, lo técnico y lo educativo, constituyen tres claves para interpretar nuestro siglo de las luces [...]».²³

Pel que fa als conceptes «despotisme» i «il·lustració», Mestre ja havia intentat diferenciar-los, afirmant que «[...] una cosa es el despotismo ilustrado, con una serie de intereses políticos evidentes y otra, muy distinta, el planteamiento reformista de los ilustrados [...]».²⁴ I després de qualificar el segle XVIII, com «[...] una centuria de proyectos reformistas [...]», atribueix de manera prioritària el seu grau de reeiximent, a la capacitat i dedicació de personatges il·lustrats, perquè «[...] los gobiernos borbónicos [...] no siempre apoyaron a los reformistas[...]». Encara que matisa: «[...]se observa una postura claramente favorable, cuando los proyectos coinciden con sus intereses[...]»²⁵ cosa que tindrem ocasió de comprovar, en el cas de Climent, especialment quan el bisbe mostrava la seua desafecció als jesuïtes²⁶ o quan postulava la universalització

19 Mestre, A. (1993): *Ib.*, p. 14. La referència a la «raó» com a guia del moment il·lustrat, ja l'hem trobada abans i es repetirà. Garrido ho descriu al detall: «La emergencia de la razón se vivirá [...] como liberación de toda tutela externa y, al mismo tiempo, como inicio de una nueva era, en la que los hombres, superada ya su 'minoría de edad' y conquistada la libertad, se atreverán a saber y tendrán el valor de servirse de la razón, como dijo Kant [...]» Garrido, J. J. (2009): *Ib.*, p. 107.

20 Mestre, A. (1993): *Ib.*

21 Mestre, A. (1985): «Introducció». En La Parra, E., i altres: *La il·lustració valenciana*. València. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 11. Més recentment (2009) Mestre ha recordat els mots que l'hispanista francès, d'origen espanyol, Francis López, trobava en cada llengua, relatius al segle il·lustrat: «Il·lustració», «Llums», «die Aufklärung», «the Enlightenment», «L'illuminazione» o «Il Lumi», «as Luzes», Mestre, A. (2009): Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, p. 102. València. Institució Alfons el Magnànim.

22 Esteban, L. (1988): *Ib.*

23 Escolano, A. (1988): «Economía y Educación Técnica en la Ilustración Española». *La Educación en la Ilustración Española*. Rev. de Educación. Madrid. MEC, p. 375.

24 Mestre, A. (1976): *Despotismo e Ilustración en España*. Barcelona. Ariel. Més tard el mateix Mestre –Mestre, A. (2009): Quadern «Por una revisión histórica de la Ilustración», *Debats*, núm. 105, Institució Alfons el Magnànim, València, p. 102, formula una crítica directa a la connivència dels vocables «despotisme» i «il·lustració», quan escriu: «Por una parte la Ilustración exige libertad de pensamiento. Por otra, la autoridad política ejerce un enorme poder para dirigir las líneas culturales de la sociedad [...]» (*Ib.*, 103). I conclou: «De hecho hubo más absolutismo que ilustración» (*Ib.*, p. 104).

25 Mestre, A. (1976): *Ib.*, pp. 107-108.

26 De fa temps Climent havia qüestionat la prerrogativa dels regulars, a València, en administrar –en exclusivitat– les aules de Gramàtica i Llatinitat, clau d'accés als estudis universitaris, així com l'atribució als jesuïtes de certes càtedres de la pròpia Universitat. Posició que compartia amb la resta de components de l'escola tomista. Vegeu Tort i Adell, a la bibliografia del final.

de l'ensenyament elemental,²⁷ el suport a les aules de Gramàtica i Llatinitat²⁸ o la reforma dels estudis universitaris.²⁹

Abbagnano, per la seua part, defineix la Il·lustració com «[...] un movimiento cultural de alcance europeo, que llena por entero el siglo XVIII [...]»,³⁰ i F. Anguita aporta una cita de Kant, segons la qual «[...] la Ilustración consiste en el hecho, por el cual el hombre sale de la minoría de edad [...]».³¹ Espinet diu de la Il·lustració que és «[...] un movimiento intelectual europeo, centrado en el período comprendido entre la segunda revolución inglesa del 1688 y la revolución francesa de 1789, caracterizado por el racionalismo utilitarista [...]».³² Situa al bell mig la classe burgesa com a protagonista «[...] en la sua etapa ascendente de lucha por la consecución de la hegemonía [...]» i considera el moviment «[...] com una continuació crítica superadora del barroc [...]».³³ Aquest autor situa l'origen de la Il·lustració a la Gran Bretanya des d'on, progressivament, s'estengué per tota Europa. La veritat és que el poble –l'anomenat *estado llano*– es mantingué «[...] aferrado a sus añejos conceptos y costumbres [...]»,³⁴ en opinió de Cepeda i només «las altas esferas [...]» es trobaven «[...] tocados por la enfermedad de las reformas [...]»³⁵

Per la seua part la Dra. Galino, en ubicar el fenomen en el context hispànic, afirma que «La Ilustración marca la crisis de conciencia que España atraviesa, al pasar del antiguo régimen a la edad contemporánea [...]».³⁶ Mestre, en acotar aquell moviment, afirma «[...] el nostre segle XVIII ha sofert les ires de l'Espanya reaccionària i visceral, que mai no ha entès el valor de la raó aplicada amb rigor i mètode, a la recerca de la veritat [...]».³⁷ Encara que matisarà un pretés concepte d'il·lustració hispana uniforme, afegint: «[...] no es tracta d'un moviment monolític, sinó que les manifestacions il·lustrades hispanes són diferents en ritme, en plantejaments i en les coordenades mentals [...]».³⁸

27 A les escoles, aleshores anomenades «*de primeras letras y doctrina cristiana*».

28 Equivalents als estudis secundaris actuals.

29 A València creà i dotà una càtedra de teologia tomista i a Barcelona recolzà –sense èxit– els intents de reobrir la Universitat, suprimida per Felip V –com a represàlia per l'austriacisme dels barcelonins– i traslladada a Cervera, i dotà d'un nou pla d'estudis al seu Col·legi Episcopal. Vegeu Tort i Adell, a la bibliografia del final.

30 Abbagnano, N.; Visalberchi, A. (1974): *Historia de la Pedagogía*. Fondo de Cultura Económica, Madrid, p. 369.

31 F. Anguita, M. (1988): «Sociedad y Educación en el legado de la Ilustración: crédito y débito». *Educación e Ilustración: dos siglos de reformas en la enseñanza*. Madrid. MEC, p. 156.

32 Espinet, F. (1988): «La Il·lustració». *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona, p. 39.

33 Espinet, F. (1988): *Ib.*

34 Cepeda, J. (1990): «El programa de reformas de Carlos III». *Educación y cultura en la época de Carlos III*. Madrid. Univ. Complutense, p. 11.

35 Cepeda, J. (1990): *Ib.*

36 Galino, M. A. (1995): «Modelos de la presencia educadora de la Iglesia en España», en *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España*. Madrid, BAC, 77.

37 Mestre, A. (1985): *Ib.*, p. 12.

38 Mestre, A. (1985): *Ib.*

El fet és que el XVIII, el segle de les llums,³⁹ el de la raó, fou el segle en que li tocà de viure a Josep Climent i en el que hagué d'assumir el seu paper. Un segle polèmic: per a alguns, com Ferrer del Rí, esglaió decisiu en la història d'Europa; però per a altres, com Menéndez y Pelayo, miserable i decadent,⁴⁰ segons afirma Moreu-Rey. La historiografia dels últims anys ha posat, però, les coses al seu lloc i no es detecten talls cronològics estrictes, ni ruptures amb èpoques precedents, ni moviments aïllats. F. Anguita dona per fet que «[...] la Il·lustració no partí de zero [...]». I, a més de fer-la deutora del pensament clàssic, esmenta «[...] el Renacimiento, el Humanismo y la Reforma religiosa [...]»⁴¹ com a fites i precedents immediats del seu *corpus* doctrinal.

2. Ideologia il·lustrada

Tot i la singularitat i especificitat del pensament il·lustrat, no s'entendria sense la referència expressa a les dues fites intel·lectuals de la centúria anterior: per una part Décart i el seu «Discurs del mètode» –1637–, per l'altra Loke i el seu «Assaig sobre l'enteniment humà» –1690.⁴²

D'una banda, doncs, hi hagué l'antecedent del racionalisme continental, de l'altra l'empirisme anglosaxó. En realitat el progrés científic, atribuït al XVIII, no fou sinó la culminació del procés iniciat en el XVII. No hauria hagut Newton sense Bacon de Verulamí o sense Galileo Galilei. I així van apareixent, al llarg de la centúria, noms tan significatius com Laplace, Fahrenheit, Gay-Lussac, Volta, Papin, Lavoissier, Linneu..., per no citar sinó els més coneguts.⁴³ I els descobriments científics, com a fets característics del període, asseguraran les bases de l'exaltació de la raó al punt més alt i, així, acabarà sent la mesura de totes les coses. Tot caldrà sotmetre-ho a revisió: els règims polítics, l'estructura de la societat, el concepte de la literatura i de l'art, el sentit de l'educació i els mètodes d'ensenyament, el paper de la religió... tot a la fi. Així ho veu Moreu-Rey: «[...] la crítica es exercida progressivament en totes les esferes, tant a l'economia i a la política, com a la religió».⁴⁴ Finalment, Rico resumeix la que ell anomena «mentalitat il·lustrada»,⁴⁵ fent-la pivotar al voltant de conceptes com:

39 *Epoque des lumières* en França, *Enlightenment* en Anglaterra, *Aufklärung* en Alemanya, *Iluminismo* en Itàlia i *Il·lustració* entre nosaltres, com hem vist.

40 Moreu-Rey, E. (1966): *El pensament il·lustrat a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, p. 7.

41 F. Anguita (1988): *Ib.*, p. 144.

42 Moreu-Rey, E. (1966): *Ib.*, p. 5.

43 Vicens Vives, en referir-se a aquest període històric, el presenta com a ric en descobriments i avanços científics: l'astronomia, la física, les matemàtiques, la química, l'electricitat, la botànica... sense oblidar les ciències de l'esperit que assoliren, també, gran predicament i igualment vinculades a la centúria anterior. Així explica l'autor que, en el segle XVII, havia nascut la investigació històrica amb el P. Mabillon i en el XVIII la història de la cultura amb Voltaire. Vicens Vives, J. (1951): *Historia de España*, Barcelona, p. 261.

44 Moreu-Rey, E. (1966): *Ib.*

45 Rico, J. (1985). «Mentalitat política de la Il·lustració», en La Parra, E. i altres: *La Il·lustració valenciana*. València. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 51.

–La voluntat de l'ésser humà, seguint la proclamació de Kant: la humanitat hauria assolit la majoria d'edat.

–El compromís o pacte social, com a condició bàsica per a bastir la nova societat civil.

–L'Estat sobirà, encarnació històrico-política del poder i font de la llei.

–La nova moralitat, derivada dels intercanvis de producció i de les relacions entre l'Estat i els súbdits-ciutadans.

Això no obstant val a dir que «[...] malgrat les progressives quotes de secularització, assolides a Europa [...]»⁴⁶ com explica Puigvert, no es pot concloure que el XVIII fou un segle poc religiós ni menys encara, descregut. I ara, citant Jeremy Black, recorda que «[...] avui en dia, a aquell que contempli de manera superficial el segle XVIII, pot semblar-li que va ser una època no gaire religiosa [...]».⁴⁷ Encara Mas Galvañ afegeix: «Amb Trevor-Roper, molts altres estudiosos han assenyalat la importància del factor religiós, en la ment dels pensadors crítics i en l'origen de la Il·lustració [...]».⁴⁸ Justament Climent n'és un bon exemple: la seua condició de teòleg i clergue –rector de parròquia, canonge i bisbe– en exercici, no en fou obstacle per defensar la racionalitat del pensament i l'activitat intel·lectual rigorosa.⁴⁹ De fet esdevingué un clar exemple de compatibilitat entre fe i raó, avantçant-se –en segles– als plantejaments dels Theilard de Chardin de l'actualitat.

En qualsevol cas, el segle XVIII fou un període històric desassossegat i, en alguns moments, convuls que culminaria en 1789, amb la Revolució francesa i, com defensa Rivière en el pròleg a l'edició de les actes del *Simposium Internacional sobre Educació e Il·lustració*, «[...] más aún de lo que solemos creer, somos en parte herederos del proyecto ilustrado [...]».⁵⁰ La qual cosa palesa tota la seua actualitat.

3. Els corrents de pensament a l'Europa del segle XVIII

Després del que venim referint, podria semblar que tota la societat del XVIII participava de l'efervescència de les noves idees. En canvi no era així. En realitat la societat a la major part d'Europa –segons defensa Anderson– era encara, en allò essencial, el que havia estat durant generacions. De la mateixa opinió és Puigvert quan diu que «[...] la recepció de la Il·lustració no fou igual arreu, ni els seus plantejaments com-

46 Puigvert, J. M., ed. (2000): *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*. Vic. EUMO, p. 8.

47 Puigvert, J. M., ed. (2000): *Ib.*

48 Más, C. (1985): «Religiositat i reforma de l'església», en La Parra, E. i altres: *La Il·lustració valenciana*. València. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 93.

49 Les referències –contínues– de Climent a l'aspiració de formar persones «racionals i virtuoses» ho evidencien. Vegeu Tort i Adell, a la bibliografia del final.

50 Rivière (1988): «Simposium Internacional sobre Educació e Il·lustració», en *La Educación en la Ilustración Española*. Rev. de Educación, Madrid, MEC, pròleg.

partits per la major part de la població [...]»⁵¹ D'aquelles inquietuds no participava més que una reduïda classe intel·lectual, grup en el que calia incloure als monarques «il·lustrats», segons explica Esteban Mateo, sense oblidar l'activitat de la cort romana del Papat –bé que més inquieta per la crítica històrica i les disputes teològiques, que no per altres preocupacions reformistes–. I tots aquells sectors conscients de que aquella situació de pobresa, d'injustícia, d'ignorància per la que travessava el poble, no podia perllongar-se ni un dia més. I Climent n'era un dels seus més conspicus defensors, com tindrem ocasió de comprovar.

En aquest context, s'emprenen reformes des de dalt: Frederic II de Prússia, Caterina II de Rússia, Josep II d'Àustria, Josep I de Portugal i Carles III d'Espanya, aborden la renovació de la màquina administrativa, de les estructures econòmiques, de l'administració de justícia, de la instrucció pública⁵²... tot entrarà en la dinàmica reformadora dels monarques *il·lustrats*. Aquells –malgrat tot, dèspotes– coronats i l'elit d'alguns països –sobretot a França, Holanda, Gran Bretanya i la Península ibèrica–, portats d'impulsos altruistes, proclamaran la necessitat d'educar el poble, de millorar les condicions de vida de la gent, de reformar la societat i d'organitzar més justament i racional, el govern de les nacions.⁵³ I tot sota l'imperi de la raó, perquè com diu Paul Hazard citant Dumarsais, «[...] la razón perfeccionará las ciencias y las artes[...] será el juez que nos hará saber[...] traerá la salvación[...] iluminará a todo hombre [...]».⁵⁴

Pot ser pecaven de massa optimistes aquells «filòsofs», com despectivament els anomenaven els seus enemics. Era d'agrair, però, que obriren les portes a la il·lusió, a la recerca d'una societat millorable en tants camps. El miracle es feu, finalment, perquè –en opinió d'Anderson– «[...] la estructura social conservadora y retrospectiva, que aún predominaba en la Europa Central y Occidental, durante la primera mitad del siglo XVIII, se fue debilitando notablemente, en el curso de las últimas décadas del mismo».⁵⁵

El programa que s'imposaren aquells il·lustrats fou, teòricament, el mateix en tota Europa, avançant-se així, en més de dues centúries, en la visió integradora i convergent d'una Unió, que ara –malgrat les dificultats– es proclama a tort i a dret. Aleshores, en un context encara molt fragmentat i divers, «[...] son visibles una serie de caracteres comunes que se imponen en toda Europa»,⁵⁶ segons Mestre, que destaca

51 Puigvert, J. M. (2000): *Ib.*, p. 9.

52 Climent s'avança, en més de mig segle, als plantejaments de la Revolució Francesa i la seua fixació en els «*Droits de l'Homme*», defensant públicament –i en la pràctica, amb la fundació i manteniment d'escoles– el dret universal a l'educació elemental. Vegeu Adell, a la bibliografia del final.

53 «La política reformista [...] busca [...] impulsar el progreso [...], tanto para impulsar y fortalecer el poder del Estado, como para proporcionar bienestar y felicidad a los súbditos [...]» Martínez, E., i De Pazzis, P. M. (2008): *Ilustración, ciencia y técnica en el siglo XVIII español*, Publicacions de la Universitat de València, p. 15.

54 Hazard, P. (1958): *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Guadarrama, Madrid, p. 54.

55 Anderson, M. (1964): *Europa en el siglo XVIII*. Aguilar, Madrid, p. 27.

56 Mestre, A. (1993): *Ib.*, p. 13.